

Тема 3. Особистість неповнолітнього злочинця

Неповнолітній порушник закону — особливий, найбільш важкий об'єкт виховання та перевиховання. Справа в тому, що такий неповнолітній найчастіше обтяжений уже вкоріненими негативними поглядами, судженнями, негативними звичками та формами поведінки. Зазвичай він грубо протидіє позитивному впливу, зводячи між собою та вихователем психологічний бар'єр недовіри, відчуження і навіть ворожості. Зруйнувати цей бар'єр — значить створити позитивні передумови для подальшого психологічного впливу. В такому випадку мова йде не тільки про вміння вихователя прищепити підлітку або юнаку ті або інші позитивні риси, властивості і якості, а й про мистецтво виправлення та перевиховання, тобто про нейтралізацію, викорінення сформованих раніше негативних сторін духовного життя та поведінки.

Виправлення та перевиховання — творчий процес цілеспрямованого позитивного впливу на розум, волю та почуття неповнолітнього. Застосування тих самих прийомів, методів, шаблонів, що й до дорослих правопорушників, неприпустимі і можуть нанести тільки шкоди. Які б позитивні і корисні не були поради та досвід інших, вони навряд чи можуть повністю компенсувати відсутність власного досвіду та життєвих спостережень. Неусвідомлене наслідування рекомендаціям призводить нерідко до огрубіння і твердого програмування живого процесу формування особистості. Вихователь повинен уміти знаходити правильний шлях, творчо використовуючи чужий досвід і орієнтуючись на власне вдумливе відношення до процесу виправлення, засноване на гарному знанні теорії і на глибокій, уяві про особливості духовного світу та поведінки неповнолітнього. Усвідомлення цих умов та знання вікових особливостей розвитку дозволяє вихователеві знаходити правильні рішення і добиватися високих результатів у вихованні та перевихованні особистості.

Вік (у психології) — категорія, яка слугує для позначення тимчасових характеристик індивідуального розвитку. На відміну від хронологічного віку, який виражає тривалість існування індивіда з моменту його народження, поняття психологічного віку позначає певний, якісно своєрідний щабель онтогенетичного розвитку, який обумовлюється закономірностями формування організму, умовами життя, навчання і виховання. Перша спроба системного аналізу категорії психологічного віку належить Л. С. Виготському. Ключовими його характеристиками він уважав соціальну ситуацію розвитку, яка відображає місце дитини в системі суспільних відносин, діяльність дитини, новоутворення в сфері свідомості та особистості. Процес переходу від одного вікового щабля до іншого припускає глибоке перетворення всіх названих структурних компонентів віку і може супроводжуватися більш-менш вираженими конфліктами та протиріччями (віковими кризами).

Вікові кризи — особливі, відносно нетривалі за часом (до року) періоди онтогенезу, які характеризуються різкими психологічними змінами. На відміну від криз невротичного або травматичного характеру вікові кризи відносяться до нормативних процесів, необхідних для нормального, поступового ходу особистісного розвитку (Е. Еріксон). Вікові кризи можуть виникати при переході людини від однієї вікової категорії до іншої й пов'язані із системними якісними змінами в сфері її соціальних відносин, діяльності та свідомості. У дитячому віці виділяють "кризу першого року життя", "кризу трьох років", "кризу 6—7 років" та "підліткову кризу" (10—11 років). Зазначені хронологічні границі криз досить умовні, що пояснюється значним розходженням індивідуальних, соціокультурних та інших параметрів. Форма, тривалість і гострота протікання криз може помітно розрізнятись залежно від індивідуально-типологічних особливостей, соціальних і мікросоціальних умов, особливостей виховання в родині тощо. Для періодів вікових криз характерні процеси переходу до нового типу взаємин, при якому враховуються нові можливості, зміна соціальної

ситуації розвитку, зміна діяльності, перебудова всієї структури свідомості. Процеси переходу на новий віковий щабель пов'язані з вирішенням нерідко досить гострих протиріч. Негативізм, упертість, примхливість, стан підвищеної конфліктності та інші властиві віковим кризам негативні поведінкові прояви загострюються у випадку ігнорування нових потреб дитини в сфері спілкування та діяльності й, навпаки, зм'якшуються при правильному вихованні. Відомо, що такі поворотні пункти у зрілому віці виникають рідше, ніж у дитинстві і протікають, як правило, більше приховано, без виражених змін у поведінці.

У нормативно-ціннісному плані, що набуває особливого значення за межами дитинства, кожний віковий період характеризується специфічними життєвими завданнями, від своєчасного вирішення яких залежить як особистісний розвиток у цілому, так і успішність переходу на наступний віковий етап (наприклад, вибір професії та професійна підготовка, створення родини і т. ін.). З ходом вікового розвитку пов'язані й необоротні психофізіологічні зміни, однак збігу в часі тісно взаємозалежних між собою ліній фізичного (фізіологічного), психічного та соціального розвитку індивіда, не відбувається. Нерівномірність темпу розвитку зазначених сторін призводить до нерідких розбіжностей у ступені фізичної, психологічної або соціальної зрілості індивіда, обумовлюючи явища акселерації, психофізичного та особистісного інфантилізму, затримки психічного розвитку тощо. Хронологічні границі психологічних вікових характеристик помітно варіюють залежно від соціокультурних, економічних та інших факторів. Необхідно розрізняти процеси вікового (онтогенетичного) і функціонального розвитку (у рамках окремих психічних процесів). Для останнього характерні відносно часті, парціальні зміни, нагромадження яких, однак, і створює передумови для якісних вікових зрушень у дитячій свідомості та особистості. У ряді вікових концепцій вік розглядається як сукупність різнорідних явищ росту, загальносоматичного, статевого та психічного дозрівання, зрілості та старіння,

пов'язаних з багатьма складними явищами суспільно-економічного розвитку людини в конкретних історичних умовах.

Вікові шаблі відрізняються відносністю, умовною узагальненістю, яка не виключає, однак, індивідуальної своєрідності психічного людини. Вікова характеристика розвитку особистості відображає певну систему вимог, запропонованих суспільством до людини на тому або іншому етапі її життя, і сутність її відносин з оточуючими, її суспільне становище. Специфічні вікові характеристики визначаються особливостями входження дитини в групи різного рівня розвитку і в навчально-виховні заклади, зміною характеру виховання в родині, формуванням нових видів і типів діяльності, що забезпечують освоєння дитиною суспільного досвіду, системи сформованих знань, норм і правил людської діяльності, а також особливостями фізіологічного розвитку.

Поняття вікових особливостей, вікових границь не має абсолютного значення — вікові границі рухливі, мінливі, мають конкретно-історичний характер і не збігаються в різних соціально-економічних умовах розвитку особистості.

У вітчизняній психології прийнята така періодизація віку: дитинство (від народження до 6 років); молодший шкільний вік (6—10 років); підлітковий вік (10—15 років); юність: перший період (старший шкільний вік 15—Проків), другий період (17—21 рік); зрілий вік: перший період (21—35 років), другий період (35—60 років); похилий вік (60—75 років); старечий вік (75—90 років); довгожителі (90 років і більше). У психології приймаються різні за принципами побудови концепції вікової періодизації. Так, у 20-ті рр. XX ст. склалися концепції розвитку психіки, орієнтовані на анатомо-фізіологічні зміни організму дитини (П. И. Блонський та ін.). В 70-ті рр. Д. Б. Ельконіним була запропонована вікова періодизація розвитку психіки, заснована на зміні провідної діяльності: гри (дошкільнята), навчання (молодші школярі), інтимно-особистого спілкування (підлітки), учбово-професійної діяльності (юнаки). У 80-ті рр. А. В.

Петровський запропонував концепцію вікової періодизації розвитку особистості, Що визначається тилом діяльнісно-опосередкованих відносин індивіда з найбільш референтними для нього групами. Безвідносно до рішення питання про детермінацію вікових особливостей концепції вікової періодизації в основному відображають єдину точку зору психологів на визначення границь вікових етапів.

Сучасна наука виділяє два основних етапи формування особистості. По-перше, підлітковий вік — період розвитку дітей від 11—12 до 15 років. По-друге, ранній (або молодший) юнацький вік — приблизно від 15 до 18 років.

Підлітковий вік — це період інтенсивного формування особистості, збагачення її моральних та інтелектуальних якостей, глибокої зміни психічної діяльності, удосконалення та перебудови організму. Це вік першого дійсно самостійного вчинку, перших відповідальних рішень, першої серйозної дружби. Але це також і вік, коли проявляються недбале відношення до суспільних вимог, брутальність до старших, цинізм, замкнутість, упертість. Підлітковий вік, мабуть, самий суперечливий і динамічний період у житті людини.

Підлітковий вік визначають як перехідний. Це не випадково, тому що підліток — людина, яка перебуває в стані переходу від дитинства до дорослості, від незрілості до зрілості. Тому в її поведінці виявляється суперечливість і нестійкість, різкі коливання від наївно-дитячих вчинків до серйозно мотивованих дій. Людина підліткового віку виявляється, як правило, позбавленою послідовної і твердої лінії поведінки. Звідси її особлива схильність до різного роду впливів, у тому числі й таких, які ведуть із правильного шляху й служать причиною іноді серйозних помилок і відхилень від суспільної моралі, призводять до моральних зривів і падінь особистості.

Вчасно попередити ці зриви й падіння — завдання, яке успішно вирішується цілеспрямованим виховним впливом на внутрішній світ і поведінку підлітка, для

того щоб якнайшвидше виробити в нього здатність діяти в різних життєвих ситуаціях як зріла й свідома особистість.

Але щоб надати підліткові ефективну допомогу в становленні рис дорослої людини, необхідно знати складності та протиріччя особистості, що формується, особливості взаємодії її з навколишнім середовищем. Потрібно знати насамперед психологічні особливості віку. Зазвичай найбільш характерними особливостями бувають: емоційно виражене прагнення пізнати навколишню дійсність, висока активність особистості, поява власних оцінок тих або інших подій і фактів. Ці риси часто вступають у протиріччя з малим життєвим досвідом, з відсутністю вміння переборювати невдачі, з нестійкістю і поверховістю першого враження. Результатом цього є надмірна різноманітність пізнавальних інтересів, швидка зміна спрямованості уваги й зовнішньої орієнтації, висока "рухливість" оцінок і самооцінки.

Перехід від дитинства до юності пов'язаний із серйозною переоцінкою цінностей. Це виражається в тому, що уява й погляди, властиві дитячому віку, замінюються більше зрілими, самостійними (або претендують на самостійність) судженнями, новими оцінками навколишньої дійсності. Підсилюється також прагнення до самоствердження, до самостійної діяльності. При цьому часто спостерігаються розбіжності (розходження) між старими і новими судженнями-та оцінками. Звідси роздвоєність, суперечливість тверджень і висновків, яскраво виражене намагання відмежуватися від усього дитячого, відсутність авторитету віку, відразу до необґрунтованих заборон і т. ін.

Внутрішні протиріччя, гостра сприйнятливність і уразливість підлітка, поверховість самосвідомості та самооцінки, відсутність стійких інтересів визначають його особливу схильність до впливу певних умов. Не вироблена ще здатність досить критично, вибірково оцінювати інформацію призводить до того, що різні, іноді випадкові обставини можуть накладати глибокий відбиток на

внутрішній світ і поведінку підлітка. Однак не можна сказати, уявлення підлітка рабськи прикуті до безпосередніх умов. Адже однією з особливостей підліткового віку саме і є наявність допитливого розуму, фантазії.

Прагнення піддаватися мріям нерідко відводить підлітка від дійсності, створює бар'єр між ним і дорослими, а іноді й однолітками. Підліток боїться руйнування мрії, болісно переживає навіть саму можливість обвинувачення його в наївно-дитячому фантазуванні. Він страшиється бути не зрозумілим навколишніми або стати об'єктом глузувань. Це породжує зайве самолюбство, замкнутість, недовіру до навколишніх, прагнення замкнутися в собі. А іноді на цій основі виникають дратівливість та озлобленість, які проявляються в спалахах агресивності й жорстокості.

Але ці риси аж ніяк не скасовують і не можуть скасувати закономірно властивої підліткам тяги до спілкування з однолітками та дорослими. Тяга до дорослого часто виявляється сильнішою вікової сторожкості і недовіри. Вона виражає властиве підліткам очікування від дорослих допомоги, взаєморозуміння та емоційної близькості.

Прагнення стати дорослим — одна з характерних рис підлітка, яка впливає на його відношення до старших і на його поведінку, і це зрозуміло — майбутні можливості пов'язані з ним особисто вже сьогодні. А тому об'єктом міркувань підлітка стають "дорослі" проблеми: вибір професії, відношення до громадських організацій, держави, відношення до протилежної статі, визначення свого місця як серед однолітків, так і серед дорослих і т. ін. Підліток робить часом необдумані необачні дії та вчинки, єдина мета яких — самоствердження себе як особистості. Прагнення до самоствердження — суть внутрішніх спонукань підлітка.

Прагнення до самоствердження нерозривно пов'язане з істотними змінами у різних сферах життя та діяльності підлітка, в його психології, в його фізичному розвитку. У ці роки починається систематичне засвоєння основ наук, що, в свою

чергу, вимагає зміни звичних форм роботи та перебудови мислення, нової організації уваги та прийомів запам'ятовування. У підлітка формується таке новоутворення, як становлення самостійності. Відчуття власних духовних і фізичних сил закономірно спричиняє ствердження почуття власної гідності. А це почуття ґрунтується на тому, що він здатний ставити і самостійно вирішувати деякі практичні питання.

Якщо до 11—12 років безперечним критерієм істини був авторитет вихователя, батьків, то з початком перехідного віку підліток намагається мати власний погляд. Він критично ставиться до міркувань дорослих. Підліток одержує велику кількість інформації, але він ще не має припустимого погляду з цілого ряду питань про суспільні явища і норми. При цьому виникає певна невідповідність між прагненням до самостійного та критичного мислення, з одного боку, і необхідними для цього можливостями — з іншого.. Підліток намагається перебороти цю невідповідність шляхом упертості, тобто намагається захистити власне міркування, погляд, якщо навіть вони неправильні. У такому випадку дорослі, які продовжують спілкуватися з підлітками в авторитарному стилі, поступово втрачають авторитет. Замість них у підлітка з'являється коло інших індивідів, які мислять однаково з ним, яких вони сприймають з повагою. Тому залежно від того, якими прагненнями та ідеалами володіє ця група, ми можемо виявити істотні зміни у формуванні мислення і точки зору члена цієї групи.

Для того, щоб правильно пояснити деякі особливості психології та поведінки підлітка, необхідно враховувати специфіку фізичного розвитку цього віку.

Підлітковий вік — це період бурхливого розвитку організму. У ці роки відбувається різке збільшення росту й ваги людини, зростає його мускульна сила, зміцнюється кісткова та м'язова система, удосконалюється серцевий і легеневий апарат. Підліток починає дозрівати в статевому відношенні.

Зазначені процеси впливають на активність підлітка, на його емоційність і психологію відносин. Наприклад, у підлітка з'являється така риса, як свідомість своєї сили, почуття гордості нею, прагнення вихвалитися та продемонструвати її.

Нервова система підлітка перебуває ще в стадії формування. При цьому в підлітків спостерігається деяка мінливість у виробленні гальмівних реакцій, ослаблений контроль кори головного мозку над під кіркою (порівнянню з дорослими); не повною мірою розвинена свідомість значущості словесних подразників (другої сигнальної системи) і т. ін. Ці особливості впливають на психологію підлітка, його поведінку. Мотиви діяльності людей цього віку часто носять характер афектів, емоційних спалахів. Лінія поведінки нестійка, вчинки нерідко неконтрольовані свідомістю (імпульсивні), дії часто ненавмисні.

Особливе місце в розвитку підлітка займає потяг до протилежної статі, що, у всякому разі до повного завершення статевого розвитку, носить ідеалізований, романтичний характер. Підлітком рухають більше пізнавальні інтереси, ніж статеві. Ці потреби в такому віці йому фактично не знайомі. Тому для підлітка немає нічого більш природного, ніж любов до тілесної краси. Він розрізняє статеві інтереси, потяг і фантазію. Під статевими інтересами мається на увазі з'ясування статевих взаємовідносин.

Фізичний розвиток особистості впливає головним чином на форму прояву та функціонування тих або інших психічних особливостей, зміст же їх визначається соціальними факторами, тобто матеріальними, ідеологічними та іншими суспільними відносинами, у яких формується особистість. Необхідно також мати на увазі, що чим старшим стає підліток, тим усе менше відіграє роль у його психології та поведінці рівень фізичного розвитку. Це, зокрема, відноситься до характеристики наступного етапу життя людини.

Юність — період у розвитку людини, який відображає перехід від підліткового віку до самостійного дорослого життя. Хронологічні границі юності

визначаються в психології по-різному, частіше дослідники виділяють ранню юність, тобто старший шкільний вік (від 15 до 18 років), і пізню юність (від 18 до 23 років). До кінця юнацького періоду завершуються процеси фізичного дозрівання людини. Психологічний зміст цього етапу пов'язаний з розвитком самосвідомості, вирішенням завдань професійного самовизначення та вступом у доросле життя. У ранній юності формуються пізнавальні та професійні інтереси, потреба в праці, здатність будувати життєві плани, громадська активність. У юнацькому віці остаточно переборюється властива попереднім етапам онтогенезу залежність від дорослих і затверджується самотійність особистості. У відносинах з однолітками поряд зі збереженням великої ролі колективно-групових форм спілкування зростає значення індивідуальних контактів та прихильностей. Юність — напружений період формування моральної свідомості, вироблення ціннісних орієнтації та ідеалів, стійкого світогляду, громадянських якостей особистості. Відповідальні та складні завдання, які стоять перед індивідом у юнацькому віці, при несприятливих суспільних або мікросоціальних умовах можуть призводити до гострих психологічних конфліктів та глибоких переживань, до кризового протікання юності, а також до різноманітних нормативних відхилень у поведінці юнаків і дівчат.

Ранній юнацький вік — це вік розквіту духовних і фізичних сил особистості. Вік досягнення того ступеня психічної, ідейної та ГрОг малайської зрілості, який робить людину здатною до самотійного трудового та суспільного життя і діяльності. Юнаки у всіх сферах життя стоять перед вибором. їм необхідно обрати трудову діяльність. Вони повинні визначити свої цінності, виробити певний спосіб життя і т. ін. Цей не простий вибір. Він неминуче супроводжується роздумами, сумнівами і коливанням.

Неповнолітні юнацького віку за своїм соціальним станом не настільки однорідні, як підлітки, які, як правило, є школярами.

Нові умови життя та діяльності істотно змінюють положення юнацтва серед оточуючих людей, призводять до зростання їх самостійності та активності. Відбуваються значні зміни в духовному світі юнаків. Психологи, зокрема, відзначають подальший розвиток розумової діяльності. Мислення юнаків відрізняється від мислення підлітка більш високим рівнем узагальнення, здатністю до більш глибокого пізнання закономірностей навколишнього світу. У школярів-старшокласників виникає інтерес до причинного пояснення явищ, розвивається вміння аргументувати судження, доводити істинність або хибність окремих положень, з'являється критичність мислення. Необхідно вказати на те, що у деяких юнаків критичність мислення набуває досить своєрідних, гіпертрофованих рис: фіксування уваги на негативних сторонах дійсності, на тому, що не відповідає ідеалу тощо.

Юність — це період специфічного щиросердечного стану, який ще називають періодом очікування спілкування. Прагнення до нового, потреба в близькому другу — це, видимо, ті фактори, які обумовлюють виникнення даного явища. Наявність такого стану підтверджує і те, що значна частина старшокласників розглядають сформоване у них коло спілкування як перехідне й очікують, що в майбутньому (навчання, робота) вони знайдуть нових товаришів.

Розвиток соціальних контактів, збагачення досвіду життя, удосконалення розумової діяльності — все це передумови формування світогляду як системи поглядів на суспільство та природу, на оточуючих людей, на принципи та норми поведінки.

Відношення до правил і норм поведінки нерозривно пов'язане із процесом становлення моральної свідомості юнацтва. Саме в ранньому юнацькому віці відбувається перехід від знання елементарних моральних понять до глибокого усвідомлення найскладніших моральних категорій — обов'язок, честь, совість, суспільне благо та ін. В цей період люди починають розбиратися не тільки в

найтонших відтінках багатьох моральних понять, але що особливо важливо — у моральній палітрі різних дій і вчинків оточуючих людей і своїх власних. Звідси висока моральна чутливість юнаків, їх оцінка і самооцінка. Іноді ці якості набувають перекручених форм. Так, моральна вимогливість юнаків нерідко проявляється у вигляді перебільшення фактів несправедливості, нечесності, безпринципності. Строга оцінка виражається в прямолінійності, безапеляційному осуді, у категоричних, а іноді і образливих для оточуючих висновках та судженнях.

З формуванням моральної свідомості в юнацтва спостерігається становлення правової свідомості. Людина починає замислюватися над своїм правовим положенням у суспільстві, над тими правами, якими вона володіє, над тими обов'язками, які несе. По-новому, як особистісно-значущі, починають сприйматися і деякі правові заборони. Однак у цілому правосвідомість у цьому виді перебуває ще в стадії формування: правові поняття часто необґрунтовані та несистематизовані, правові почуття нерідко поверхневі, правовий досвід обмежений.

Формування моральної та правової свідомості дуже впливає на мотиви діяльності молодих людей раннього юнацького віку. Ці мотиви все частіше починають проходити через фільтр моральних та правових оцінок, все більше "наповнюються" конкретним і важливим для особистості життєвим змістом. Все це безпосередньо проявляється у виборі лінії поведінки в різних ситуаціях, у послідовності вчинків і дій, у прагненні неухильно проводити в життя ухвалені рішення.

Елементи моральної та правової свідомості є основою для формування самооцінки особистих якостей та усвідомлення самого себе і своєї діяльності. Юнацький вік саме й характеризується підвищеним інтересом до себе, до свого місця серед оточуючих-людей. Юнак хоче знати, хто він такий, як його

сприймають навколишні, на що він здатний, як він сприймається в порівнянні з однолітками та дорослими. Тому його вчинки диктуються бажанням самоперевірки, а також орієнтацією на думку товаришів і знайомих. Деякі ж із вчинків вступають в суперечності з нормами та загальноприйнятими правилами поведінки. Пояснюється це значною мірою тим, що юнаки схильні часто переоцінювати свої можливості, або, навпаки, проявляють невіру у власні сили та прагнуть будь-якими шляхами приховати це, завоювавши популярність серед однолітків. Певну роль відіграють і, здавалося б, несумісні риси: рішучість, сміливість і прагнення перекласти свою відповідальність на плечі старших; високі, нерідко романтичні далекі цілі та дрібний практицизм; вимогливість до ідеалів і невміння слідувати їм і т. ін.

Конфлікти та протиріччя юнацького віку емоційно насичені. Адже вік юнака — це вік яскравих емоцій, страстей та переживань. На відміну від підлітків юнаки мають більше розвинені почуття товариства, дружби. Не випадково психологи характеризують ранню юність як найбільш колективістський вік людини. Виникає й особлива емоційна проблема, викликана новими відносинами статі, почуттям любові. Виявляє себе здатність до маскуванню почуттів, до дбайливого приховування їх від чужих оцінок. Разом з тим юнак ще часто не володіє здатністю до саморегулювання емоцій, не вміє стримувати виникаючі спонукання, діє, керуючись лише безпосередніми враженнями. Нерідко виникаючі в тій або іншій ситуації почуття вступають у протиріччя з раціональними висновками, судженнями юнака, його перспективними цілями майбутнього життя.

У цілому ж, характеризуючи процес формування особистості в юнацькому віці, не можна не вбачати, що особистість у цьому періоді досягає першого ступеня зрілості. Дійсна зрілість прийде пізніше. А поки — це вік визріваючих

можливостей, але можливостей, у яких видні контури дійсності: у сьогоденню юнакові вже чітко простежуються риси зрілої людини.

Вік 15—17 років називається ранньою юністю. За своїм психологічним змістом цей період життя — своєрідна грань між підлітковим віком і молодістю. Адже в ранній юності переплітаються риси дитячого та підліткового віку з рисами, властивими дорослій людині; поруч із рисами, властивими юнацькому віку, нерідко виступають риси інших вікових етапів, особливо підліткового, причому ця боротьба старого й нового приймає найрізноманітніші форми.

Виховуючи підростаюче покоління, необхідно формувати почуття відповідальності, самоконтролю, уміння оцінювати свої вчинки та дії з позицій суспільних інтересів. Відповідальність у будь-якій її формі — і моральній, і правовій — пов'язана з дотриманням конкретних правил. Відповідальна поведінка — це саме система таких дій і вчинків, які засновані на неухильному дотриманні правил і норм поведінки. Якщо ж людина відступає від цих правил і норм, діє всупереч їхнім вимогам — у наявності безвідповідальне поводження. Притягнення До відповідальності й відбувається за здійснення безвідповідальних вчинків. Воно здійснюється для того, щоб прищепити навички відповідальної поведінки, а також попередити можливі порушення правил поведінки з боку інших осіб.

Найбільш гострою формою відповідальності є кримінальна відповідальність. Вона встановлюється за вчинення злочинної дії або за бездіяльність. А це значить, що особа відповідає в кримінальному порядку лише в тому випадку, якщо вона винна у вчиненні дій, передбачених кримінальним законом. Кримінальна відповідальність, таким чином, є одним зі способів охорони інтересів суспільства і його членів від злочинних зазіхань. Виражається вона в осуді злочинця від імені держави і в застосуванні до нього судом установленого законом покарання.

Відповідно до закону кримінальній відповідальності підлягають лише особи, яким до вчинення злочину здійснилося шістнадцять років. Як виключення допускається кримінальна відповідальність із чотирнадцяти років за вчинення окремих, найбільш тяжких злочинів. Таким чином, мінімальний вік щодо кримінальної відповідальності співпадає зі старшим підлітковим і раннім юнацьким віком. Він і є тим віковим порогом, переступивши який, неповнолітній здобуває нову правову якість — стає особою, відповідальною з позицій кримінального закону.

Зазвичай уже в дитячі роки людина починає осягати зміст елементарних суспільних заборон. Дитина знає, що "це не можна", "це погано", "за це покарають". У дошкільному віці зачатки дисципліни формуються з позицій поваги до вимог і заборон старших. У молодшому підлітковому віці формуються основи свідомого виконання своїх обов'язків і пов'язаною з ними необхідністю зважати на суспільні табу. Однак тут не вистачає головного, що характеризує відповідальність: здатності передбачати результати своєї Діяльності та правильно визначати, яку користь або шкоду вона може принести суспільству. Така здатність формується в основному до старшого підліткового та молодшого юнацького віку.

Саме в цьому віці зміни в інтелектуальній, емоційній і вольовій діяльності призводять до утворення головної психологічної передумови відповідальності — розумності. Це виражається в тому, що підліток та юнак стають здатними обдуманно вирішувати питання в конфліктних ситуаціях, глибоко вникати в сутність явищ. Моральний і правовий досвід дозволяє молодим людям розсудливо вибрати певну лінію поведінки, виважено розуміти наслідки своїх учинків, співвідносити їх із вимогами моральних та правових норм. Розумність, таким чином, виступає як психологічна основа відповідальної поведінки. Коли говорять "це розумна людина", то мається на увазі така людина, яка вміє

розібратися в життєвих явищах, знайти суть кожного питання, виявити відповідальний підхід до справи та до людей, висловити самостійні та справедливі судження. Ці якості особливо інтенсивно формуються в підлітковому та юнацькому віці. У цьому віці також вже спостерігаються випадки коли прояву нелюдяності, аморальності, протиправного змісту.

У цілому ж, говорячи про відповідальність, не можна забувати, що мається на увазі вік неповної соціальної зрілості. Цей факт в остаточному підсумку й визначає особливості кримінально-правового положення неповнолітніх, специфіку призначення та виконання покарання в порівнянні з дорослими.

Кримінальна відповідальність і покарання — взаємозалежні поняття. Якщо кримінальна відповідальність — вимога певної поведінки, то кримінальне покарання — це особливий державний примус, який застосовується за порушення цієї вимоги" Факт застосування кримінального покарання означає, що держава виражає негативне відношення до порушника закону, а його поведінку визнає безвідповідальною. Отже, кримінальне покарання виступає як державно-правова негативна оцінка рівня відповідальності особистості і її поведінки.

Застосовуючи до осіб, які вчинили злочин, ті або інші види покарань, переслідується принаймні дві основні цілі. По-перше, втримати самого злочинця від вчинення злочину в майбутньому і тим самим виключити його повторення. По-друге, застерегти від такого роду дій інших членів суспільства.

Неправі ті, хто намагається іноді представити покарання лише як покарання за вчинене, як помста злочинцеві, а недоліки боротьби зі злочинністю, у тому числі й серед неповнолітніх, бачать у м'якості покарання. А дехто навіть висловлюється за публічні виконання суворих покарань. Але ж покарання — це одночасно й кара за вчинене, й засіб перевиховання правопорушника. Примусити, щоб переконати; покарати, щоб виправити; негативно оцінити, щоб затвердити позитивні починання, — от у чому діалектична сутність кримінального покарання.

Покарання — суворий засіб впливу на особистість. З цієї позиції закон установлює ряд серйозних обмежень у застосуванні заходів покарання до неповнолітніх злочинців. При цьому, покарання у вигляді позбавлення волі вони відбувають тільки в спеціальних колоніях, для неповнолітніх, де встановлені особливі режимні умови, які дозволяють ефективно виправляти юних порушників закону. У тих випадках, коли мета покарання досягнута, до неповнолітнього може бути застосоване дострокове звільнення від покарання.

Сучасний кримінальний закон визнає сам факт неповноліття чинником, який пом'якшує відповідальність. Він ставить за обов'язок суду найбільш уважно та обережно підходити до призначення покарання неповнолітнім, широко використати умовний осуд, обирати більш м'яку міру покарання з-передбачених законом. Суду також надано право відносно осіб, які вчинили злочин у віці до вісімнадцяти років, вирішувати питання про застосування примусових заходів перевиховного характеру замість кримінального покарання. Таке рішення суд приймає лише тоді, коли визначить, що вчинений злочин не являє собою великої суспільної небезпеки, а сам неповнолітній може бути виправлений та перевихований за допомогою примусових заходів виховного характеру.

Все це свідчить про гуманізм кримінального законодавства. З огляду на психологічні особливості особистості воно вимагає такої охорони суспільних інтересів, при якій досягається соціальне оздоровлення кожного підлітка або юнака.

Кримінальне покарання неповнолітнього, як й іншої особи, завжди пов'язане з певними обмеженнями, позбавленнями та стражданнями. За вироком суду винний втрачає певні блага — права, майно, свободу і т. ін. Особливі переживання у підлітка і юнака викликають розлучення з рідними та родичами, ізоляція від колективу товаришів і, нарешті, сам факт публічного осуду. Серед неповнолітніх не буває байдужих до покарання. Хоча можна спостерігати

випадки, коли неповнолітній на суді намагається хизуватися своєю сміливістю. Але часто після винесення вироку наступають депресія, відчай. . Кримінальне покарання — суворий та надзвичайний захід. Він нерідко залишається негативним, довготривалим відбитком у душі людини, приносить страждання не тільки винному, але й близьким йому людям, важко переживається педагогами та вихователями неповнолітнього. І все-таки ця міра необхідна. Саме вона затверджує почуття відповідальності, виховує вміння протистояти негативним впливам, виробляє здатність діяти за правовими та моральними принципами, допомагає сформуватися міцному характеру.

Істотною властивістю покарання є його відповідність вчиненому, тобто покарання залежить від скоєного злочинного діяння. Чим небезпечніший для суспільства злочин, чим більше шкоди він наносить суспільним інтересам, тим суворіше покарання, конкретний примусовий захід, застосовуваний до злочинця. Цей принцип кримінального покарання відноситься й до неповнолітнього.

Неповнолітній відповідає за скоєні дії та вчинки. Суд притягає до кримінальної відповідальності підлітка або юнака не за те, що в його психології є ті або інші погляди або моральні риси, а за те, що ці риси втілилися в діяння, небезпечне для суспільства, для оточуючих людей, тобто за злочин.

При визначенні міри відповідальності неповнолітньому враховується, таким чином, не тільки сама особистість, а й характер вчиненого злочину. У цьому, безсумнівно, знаходить вираження моральна сутність покарання. Відповідність злочину й покарання — так можна визначити зв'язок між мірою відповідальності та мірою (шкідливістю) вчиненого.

Залежно від характеру вчиненого діяння призначається кримінальне або адміністративне покарання.

До адміністративних стягнень відносяться примусові заходи, застосовувані державними органами: попередження, штраф, адміністративний арешт, виправні роботи. Ці міри забезпечують захист встановленого порядку шляхом офіційного осуду дій винного та створення для нього несприятливих моральних або матеріальних наслідків. На відміну від мір кримінального покарання адміністративні стягнення застосовуються не за злочинні діяння, а за адміністративні проступки. Це такі порушення суспільних норм і правил, які в силу їхньої малозначності та відсутності шкідливих наслідків позбавлені рис підвищеної суспільної небезпеки.

Серед проступків зазвичай виділяють в основному три групи дій, які розрізняються за ступенем їхньої шкідливості. По-перше, судові (найнебезпечніші) — такі, які знаходяться на грані злочинів: дрібне хуліганство, дрібна спекуляція і т. ін. По-друге, адміністративні (менш небезпечні) — головним чином вони пов'язані з порушеннями постанов місцевих рад. По-третє, суспільні (найменш небезпечні) — ті, які порушують норми моральності та елементарні правила відносин між людьми.

Поряд з адміністративною та кримінальною відповідальністю до неповнолітнього правопорушника можуть застосовуватись спеціальні виховні заходи впливу. Застосовуються ці заходи комісіями у справах неповнолітніх.

Цей орган вправі зобов'язати привселюдно або в іншій формі принести вибачення потерпілому; змусити неповнолітнього відшкодувати заподіяний збиток; передати матеріали про правопорушення неповнолітнього в громадські організації за місцем його навчання, проживання для обговорення та вжиття заходів; передати неповнолітнього на поруки батькам або особам, які їх замінюють; направити у спеціальні лікувально-виховні або виховні заклади для дітей або підлітків; помістити неповнолітнього у спеціальну виправно-виховну установу для дітей та підлітків.

При застосуванні цих спеціальних заходів виховного впливу на неповнолітніх всебічно враховується не тільки міра вчиненого порушення і його наслідки, а й обов'язково береться до уваги особистість винного. Матеріали, розглянуті комісіями у справах неповнолітніх, досить різноманітні: сюди можуть входити й адміністративні проступки, і дії, що підпадають під ознаки злочину, і вчинки, які носять характер дитячого бешкетництва.

Так, комісії у справах неповнолітніх розглядають матеріали на підлітків, які вчинили тяжкі та небезпечні для суспільства злочини, але не досягли віку, з якого настає кримінальна відповідальність. У їхню компетенцію також входить розгляд справ неповнолітніх, які за віком підлягають кримінальній відповідальності, але кримінальні справи на яких припинені в силу малозначності скоєного судом, прокурором або слідчим. На засіданнях комісії вирішується питання про застосування заходів виховного впливу відносно осіб, які вчинили адміністративні проступки (дрібна спекуляція, дрібне хуліганство і т. ін.), але не досягли віку, з якого настає адміністративна відповідальність.

Діяльність комісій у справах неповнолітніх свідчить, що вибір засобів виховного впливу насамперед залежить від того, які діяння і на якому етапі розвитку особистості скоєні винними. Малозначність діяння і недостатня соціальна зрілість неповнолітнього обумовлюють відмову від кримінального покарання та заміну його педагогічними заходами впливу.

Застосування до неповнолітніх порушників закону заходів виховного характеру — один з основних напрямків у розвитку та удосконалюванні суспільних "інструментів" боротьби із правопорушеннями та злочинами серед підростаючого покоління. Ця боротьба являє собою, з одного боку, важливу складову частину діяльності по викорінюванню злочинності, а з іншого — невід'ємну й істотну сторону роботи по вихованню молоді.